

Małgorzata Milecka*

Ogrody cysterskie – mit a rzeczywistość

Cistercian gardens – myth and reality

Wprowadzenie

Celem artykułu jest przedstawienie zasad kształtowania ogrodów klasztornych przez cystersów i uwypuklenie ich cech szczególnych. Poruszony został bardzo istotny problem dynamiki przekształceń ogrodów towarzyszących klasztorom, jako form zmiennych, choć zdeterminowanych charakterystycznym cysterskim programem architektonicznym, fazami jego rozwoju, a także dziejami zgromadzenia w ciągu wieków, bezpośrednio wpływającymi na losy całych zespołów przestrzennych. Tym, na co zwrócono szczególną uwagę w kontekście aktualnych wyników badań prowadzonych przez architektów specjalizujących się w historii architektury i archeologów, a wymagającym korekty w stosunku do nadal często cytowanej klasycznej literatury z zakresu historii ogrodów [1], [2] jest kwestia zachowania w ogrodach cysterskich czytelnych relikwów układów średniowiecznych. Autorka, prezentując zasoby obecnego stanu zachowania cysterskiego dziedzictwa ogrodowego na terenie Polski, w kontekście prowadzonych badań, stara się zwrócić uwagę na rzeczywistą przynależność dziejową poszczególnych elementów kompozycyjnych oraz na to, co w przestrzeni zespołów często już poklasztornych można określić jako cysterskie właśnie, a więc będące wynikiem bezpośredniej działalności zakonu. Rozważania niniejsze są zatem efektem poszukiwań prawdy o ogrodach klasztornych i zasadach gospodarki przestrzenią, jaką w swoim czasie prowadzili cystersi w obrębie własnych założeń.

Introduction

The purpose of this article is to present the rules of designing monastery gardens by Cistercians and to emphasise particular features of these places. A very significant problem was discussed with regard to the dynamics of transformations of gardens that accompanied monasteries, as variable forms, determined by a characteristic Cistercian architectural program, stages of its development and the history of the Order throughout centuries that had a direct impact on the shape of the entire spatial complexes. In the context of the current results of the research carried out by architects specialising in the history of architecture and archaeologists requiring corrections in relation to the classical literature frequently cited nowadays referring to the history of gardens [1], [2], it is especially worth focusing attention on the issue of maintaining visible relics of mediaeval arrangements in Cistercian gardens. The author while presenting the actual state of preserving the Cistercian garden heritage in Poland, in the context of the conducted research, attempts to bring to mind the factual historical belonging of the particular compositional elements and that which in the complexes – that are often post-monastery now – can be referred to as truly Cistercian in character, hence constituting the direct result of activities of the Order. Therefore, these considerations are an effect of searching for truth about the monastery gardens as well as the principles of spatial management which Cistercians used to adhere to within the area of their own layouts.

In the search of the Cistercian rule of garden designing

There are no mentions as regards a general plan of Cistercian monasteries in the recommendations of the rule

* Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie/University of Life Sciences in Lublin.

W poszukiwaniu zasady cysterskiej kompozycji ogrodowej

W zaleceniach reguły zakonu nie ma żadnych wzmianek o ogólnym planie klasztorów cysterskich. Dziwić się temu, to zapomnieć o sile tradycji narzucającej program przestrzenny opactwa. Jest pewne, że ani reguła zakonna, ani jej objaśnienia nie mówią o tym, co rozumie się samo przez się w pełnym rytuałów świecie wieków średnich. Bernard z Clairvaux nie precyzuje tego, co określa tradycja. Kiedy po 1135 r. cystersi zaczynają budować swoje opactwa, benedyktyni mają za sobą ponadstuletnie doświadczenie w dziedzinie architektury. Ojcowie założyciele Cîteaux znają zasady architektoniczne, byli bowiem benedyktynami. Bernard z Clairvaux, który prawdopodobnie odwiedził wszystkie wielkie opactwa swoich czasów, nie widzi powodu, by rezygnować z pewnych tradycji opactwa benedyktyńskiego, a przede wszystkim z wirydarza inspirowanego założeniem karolińskiej posiadłości ziemskiej. Tradycja ta sięga czasów kolonizacji galloromańskiej i wywodzi się z willi posiadającej atrium. Toteż cystersi należą do owej „cywilizacji” wirydarza (przestrzeni zamkniętej budynkami w przestrzeni zamkniętej murami), który był podstawą kompozycji architektonicznej XII-wiecznych opactw, nawet jeśli kościół, położony symbolicznie w najwyższym punkcie całego kompleksu, a zatem daleko od rzeki, był kręgosłupem całego opactwa. To co charakteryzuje zespoły cysterskie, to niezmiennie przydzielanie konkretnej funkcji każdemu z budynków, które tworzą czworobok klasztorny. Przydział ten dokonywany był według kryteriów użytkowych i społecznych [3, s. 51].

Jak już podkreślono, w układzie zespołu klasztornego centralnym punktem zawsze jest kościół, do którego na polskich ziemiach zazwyczaj od strony południowej przylegał otoczony krużgankami czworoboczny wirydarz, od wschodniej – kapitułarz, a od zachodniej – cele zakonne lub dormitoria. Naprzeciwko kościoła usytuowany był refektarz, inne budynki lokowano w dalszych częściach kompleksu, jednak w obrębie opasujących go murów. Takie plany odnajdujemy w bogatej literaturze przedmiotu, a w szczególności w ostatnich badaniach potwierdzonych odkryciami archeologicznymi, prowadzonych już przy użyciu nowoczesnych metod przez takich znawców tematu, jak Łużyńska [4]–[7], Augustyniak [8]–[10], Kajzer [11], Kunkel [7], Piwek [12], Świechowski [7], [13], Wyrwa i inni [14].

Według najstarszego znanego powszechnie planu opactwa benedyktyńskiego (plan z Sankt Gallen, pochodzący z lat 816–830), określanego jako modelowy, całe życie klasztornej społeczności skupiało się wokół krużganka otaczającego centralny ogród w klasztorze¹. Nie inaczej wyglądało to w znacznie późniejszych założeniach cysterskich. Bez względu na szczegóły wynikające ze specyfiki klasztoru, z pewnością można stwierdzić, że najważniejszym spośród ogrodów ze względu na swoje centralne położenie i funkcję był wirydarz – wewnętrzny dziedziniec łączący budynki klasztorne z kościołem, oto-

of the Order. It is not surprising though because we must not forget the power of tradition that imposed the spatial programme of an abbey. It is certain that neither the rule of the Order nor its explanations refer to the things that are commonly understood in the mediaeval world full of rituals. Bernard of Clairvaux does not state precisely what is specified by tradition. When in 1135 Cistercians started building their abbeys, Benedictines had more than one hundred years of experience in the domain of architecture. Cîteaux founding fathers had the knowledge of architectural principles because they were Benedictines. Bernard of Clairvaux who probably visited all the great abbeys of his times did not know why he should resign from certain traditions of a Benedictine abbey, first of all, from a cloister inspired by the Carolinian mansion layout. This tradition dates back to the Celtic and Roman times and has its origins in a villa equipped with an atrium. Therefore, Cistercians belong to this cloister ‘civilisation’ (the space surrounded by buildings in the area surrounded by walls) which constituted the basis of the architectural design of the 12th-century abbeys even though a church that was symbolically situated on the highest place of the whole complex and far from the river was a backbone of the entire abbey. Something that characterises Cistercian complexes is the fact that particular functions were invariably assigned to each of the buildings which formed the monastery quadrangle. This distribution of functions was performed in accordance with utility and social criteria [3, p. 51].

As it was mentioned before, the central point of the monastery complex layout was always the church; in the Polish conditions the church was usually adjoined by a quadrangle cloister surrounded by open galleries from the southern side, a chapter house in the east and monk cells or dormitories in the west. A refectory was situated opposite the church, while other buildings were located in further parts of the complex within the area of the surrounding walls. Such plans can be found in the rich literature of the subject, particularly in the recent research confirmed by archaeological discoveries conducted with the use of the most advanced methods by such experts in this domain as Łużyńska [4]–[7], Augustyniak [8]–[10], Kajzer [11], Kunkel [7], Piwek [12], Świechowski [7], [13], Wyrwa and others [14].

According to the oldest commonly known plan of a Benedictine abbey (the plan from Sankt Gallen, originating from the years 816–830), referred to as a model one, the whole life of the monastery community was organised around a gallery surrounding a central garden in the monastery¹. Hence the significantly later Cistercian layouts do not differ in this regard. Notwithstanding various details resulting from the specific character of a given monastery, it can certainly be concluded that the most important garden due to its central location and function was a cloister – an internal courtyard connecting monastery buildings with the church, surrounded by an open or closed gallery. This garden-courtyard, most probably co-

¹ Lokalizację ogrodów na tym planie zob. il. 70 [15, s. 152].

¹ Location of gardens in this plan, see Fig. 70 [15, p. 152].

czony przez otwarty lub zabudowany krużganek. Ten ogród-dziedziniec, w średniowieczu najprawdopodobniej jedynie porośnięty trawą (a w późniejszych okresach wypełniany coraz bardziej dekoracyjnymi układami roślin), zazwyczaj wyposażony był w studnię lub fontannę i przecięty dwoma prostokątnymi alejkami, co odnajdywało różnorakie interpretacje symboliczno-znaczeniowe i skutkowało określeniem go także jako ogród „krzyżowy”. Symbolika tego ogrodu, od wieków znana, obecnie – zdaje się – zatraciła swoje dawne znaczenie i czytelność². Nie można jednak klasztorowego programu ogrodowego i związanej z nim symboliki ograniczyć jedynie do wirydarza, od wieków bowiem dopełniają go kompozycje zarówno użytkowe, jak i kontemplacyjne, niezwykle ważne dla całej wspólnoty. Są nimi ogrody: kuchenne (warzywne) i ziołowe, ale także sady, winnice i cmentarze, oraz ogród, który często określany jest już jako świecki, choć należący do zespołu klasztorowego – ogród opacki.

I tak, klasztorne ogrody warzywne podporządkowane były idei, że każda wspólnota powinna być samowystarczalna. Symbolika warzyw produkowanych w klasztorze była bardzo ważna już od początków, ponieważ Ojcowie Pustyni ofiarowywali je swym gościom jako specjalne powitanie, odmawiając sobie przyjemności kosztowania tych przysmaków. By przekonać się, jakie warzywa sadzono w średniowieczu, można przeanalizować sporządzoną przez św. Hildegardę z Bingen (1098–1179) szczegółową listę roślin, która najprawdopodobniej zawiera spis większości roślin sadzonych w ogrodach jej klasztoru. Wiele z nich było znanych starożytnym Grekom i Rzymianom: bób, kapusta, ogórek, czosnek, por, sałata, cebula, groch, rzodkiew czy cebula szalotka³. W okresach późniejszych lista uprawianych roślin znacznie się wydłużyła, zawiera wszystkie te rośliny, które były potrzebne na stół klasztorny [17]. Im ogród kuchenny był bogatszy, tym dieta klasztorna bardziej urozmaicona i zdrowa. Kuchnia znajdowała się zazwyczaj na terenie klauzury przy krużganku bezpośrednio obok refektarza. Ze względu na położenie kuchni na obszarze klauzury, ogród kuchenny nie mógł być usytuowany w najbliższym sąsiedztwie, możliwe zatem, że lokowano go na obrzeżu zespołu, w pobliżu budynków gospodarczych, ale w bliskim sąsiedztwie wody w celu dobrego nawadniania [15], [18].

Sady i winnice jako rozszerzenie ogrodu warzywnego były zazwyczaj zakładane przy końcu terenu objętego klauzurą. Rozróżnienie między ogrodnictwem a rolnic-

vered only with grass in the Middle Ages (and in the next periods it was filled with more and more decorative arrangements of plants), was usually equipped with a well or a fountain and crossed by two perpendicular paths, which was reflected in various symbolic interpretations and meanings and resulted in its name, i.e. ‘cross’ garden. Nowadays, the symbolism of this garden – known for ages – seems to lose its old meaning and readability². However, the monastery garden programme along with its symbolism cannot be limited to a mere cloister as it must be admitted that for ages it has been complemented by various arrangements pertaining to utility and contemplation purposes extremely important for the life of the community. These arrangements include various gardens such as a kitchen garden (vegetable gardens) and herb gardens but also orchards, vineyards and cemeteries as well as a garden which is often treated as belonging to laity although it constitutes a part of the monastery complex as well – an abbot garden.

In this way monastery vegetable gardens were subordinated to the idea according to which every community should be self-sufficient. The symbolism of vegetables grown by the monastery was very important since its origins because the Desert Fathers offered them to their guests as a special welcome, renouncing the pleasure of tasting these delicacies themselves. In order to see which vegetables were grown in the Middle Ages, we should analyse a detailed list of plants made by Saint Hildegard of Bingen (1098–1179) containing the names of most of the plants grown in the gardens of her convent. Some of them were known to the ancient Greeks and Romans: broad bean, cabbage, cucumber, garlic, leek, lettuce, pea, radish or shallot onion³. In subsequent periods the list of plants which were grown became much longer and contained all the plants that were necessary for preparing food for the monastery table [17]. The richer the vegetable garden, the more diverse and healthier the monastery menu was. The kitchen was usually situated in the area of enclosure near the gallery just next to the refectory. As the kitchen was situated in the area of enclosure, the vegetable garden had to be located elsewhere, so it is possible that it was placed on the edge of the complex in the vicinity of farm houses but in the close neighbourhood of water for irrigation purposes [15], [18].

Orchards and vineyards as an extension of a vegetable garden were usually established at the end of the enclosure area where a difference between horticulture and

² Warto tu bowiem przypomnieć, że niezwykle symboliczna, sięgająca do korzeni chrześcijaństwa była codzienna wędrówka zakonników wokół wirydarza – spacer po krużgankach wywołuje uczucie zbliżone do tego, jakie towarzyszy człowiekowi przy zwiedzaniu labiryntu i odczucia potrzeby, a nawet konieczności, by szukać właściwej drogi. Doświadczenie bycia wciąż „pchanym” do przodu ma pomóc krążącym po krużgankach mnichom i mniszkom w zrozumieniu tego, co w życiu klasztornym najważniejsze, a jest nim kontemplacyjna wędrówka, odkrywanie nowego i dalsze rozumne poszukiwanie. Współcześnie nie widuje się w klasztorach zakonników krążących wokół wirydarza, wydają się przynależać już do zdecydowanie innej formacji duchowej, gdzie poszukiwania odbywają się na innym poziomie.

³ Na temat roślin sadzonych w klasztornych ogrodach średniowiecznych więcej w: [16, s. 31–56].

² It is worth reminding that an extremely symbolic aspect reaching as far as the roots of Christianity consisted in daily walks of monks around the cloister – walking along galleries causes a feeling close to the one that accompanies man while visiting a labyrinth and experiencing the necessity to look for the right way. An experience of being ‘pushed forward’ is supposed to help monks and nuns walking around galleries understand the most important thing in the monastic life, i.e. contemplative wandering, discovering the new and involvement in a further reasonable search. Our times no longer see monks walking around the cloister; their spiritual formation seems to be totally different with their search being continued on quite another level.

³ More about plants grown in mediaeval monastery gardens in: [16, pp. 31–56].

twem zależało jedynie od wielkości przedsięwzięcia. Historycznie, pilność i dyscyplina braci świeckich (konwersów), którzy zajmowali się uprawą roli w klasztorach, gwarantowała sukces przy hodowli owoców i winorośli. Odmiennie od mnichów chórowych, ci praktyczni, wiele umiejący ludzie, którzy nie złożyli ślubów uczestniczenia we wszystkich nabożeństwach, mogli przejąć największą część pracy na polach⁴.

Przez wieki klasztory funkcjonowały jako miejsca, gdzie można było oczekiwać uzdrowienia, także w sensie dosłownym, a więc zapewniające leczenie, co oznaczało, że klasztorny ogród ziołowy był niezbędny, gwarantujący pomoc medyczną całej wspólnoty⁵. Leki oparte na ziołach, które dawniej były konieczne, dziś nie są już potrzebne ani mnichom, ani lokalnym wspólnotom. Toteż we współczesnych klasztorach rzadko można znaleźć ogród z ziołami leczniczymi, czy też dawny „ogród szpitalny”, a jeśli nawet w jakimś stopniu zakonnicy kontynuują tradycję uprawy ziół, zwykle sadzą je w ogrodzie warzywnym.

Kolejnym ogrodem bardzo charakterystycznym dla wcześniejszych kompozycji, a często już trudnym do odszukania we współczesnych stanach zagospodarowania założeń cysterskich jest cmentarz – niezwykle ważny, kontemplacyjny i symboliczny. W środku cmentarza od wieków obowiązkowo umieszczany jest krzyż, który w kontekście ogrodu symbolizuje centralne, kosmiczne drzewo, łączące świat podziemny z niebem, ale jednocześnie drzewo rajskie [20]. Groby zakonników i zakonnice (zazwyczaj ziemne) „wyposażone” w niewielkie krzyże (kamienne lub drewniane) są jednakowe, by symbolicznie przedstawić równość wszystkich w oczach Boga. Jeśli klasztorne cmentarze zachowały się do dzisiaj, w swej prostocie i godności są miejscami niezwykle pięknymi i przejmującymi, dodatkowo ukazującymi ciągłość zakonu i jego siłę.

Ostatnim, jaki należy wymienić spośród występujących w kompozycjach cysterskich, jest ogród opacki. Najprawdopodobniej formalnie najpóźniej pojawił się w strukturach klasztornych i często uznawany jest za obcy tradycji cysterskiej, nieprzewidującej prywatnego ogrodu dla przełożonego zgromadzenia. Sytuowany był zwykle na terenie odizolowanym od klasztoru, w części dostępnej dla osób świeckich, gdzie łącznie z domem, a nawet pałacem opackim stanowił założenie reprezentacyjne i przez to najbardziej efektowne. Tak jak pozostałe ogrody zachował silną

agriculture depended upon the size of a particular enterprise. Historically, diligence and discipline of lay brothers (converts) who dealt with soil cultivation in monasteries was a warranty of achieving success in fruit and grapevine farming. Unlike their choir brethren, the practical monks were highly skilled and did not make the vows to participate in all religious celebrations, so they could take over the majority of the field work⁴.

Throughout centuries, monasteries functioned as places where cases of healing were expected also in the literal sense, thus ensuring treatment which meant that the monastery herb garden was indispensable by guaranteeing medical help for all the community⁵. Medicines based on herbs which used to be necessary, are not needed now either by monks or by local communities. Hence in the contemporary monasteries, gardens with medicinal herbs or former ‘hospital gardens’ are rarely found and even if the monks continue the tradition of herb cultivation, they are usually planted within the area of a vegetable garden.

Another garden which was characteristic of earlier arrangements and now is hard to be encountered in the contemporary state of Cistercian layout development is constituted by a cemetery – an extremely important, contemplative and symbolic place. In the centre of the cemetery there is always a cross which in the garden context symbolises a central cosmic tree connecting the underworld with Heaven and at the same time the paradise tree [20]. Graves of monks and nuns (natural graves) ‘equipped’ with small crosses (made of stone or wood) are identical which is a symbolic representation of equality of all people in God’s eyes. Those monastery cemeteries which are preserved today, in their simplicity and dignity are unusually beautiful and impressive places which additionally emphasise the continuity of the Order and its power.

An abbot garden is the last place that ought to be mentioned as a typical part of Cistercian arrangements. Most probably it formally appeared as the last part of the monastery structures and thus it is often treated as a strange element to the Cistercian tradition which did not assume the existence of a private garden belonging to the abbot. It was usually situated in the area isolated from the monastery and located in a part that was accessible for lay people where along with the abbot’s house or even palace it constituted a representative complex and thus the most impressive one. Similarly to the remaining gardens it

⁴ To właśnie dzięki nim klasztory końca epoki średniowiecza stały się pierwszymi miejscami, w których osuszano tereny podmokłe, kontrolowano przepływ wody w celu nawadniania, poruszania kół młyńskich i usuwania ścieków. To z klasztornej doświadczenia w sadzeniu drzew owocowych, hodowli owiec i wyrobieniu wina wyrosły później wielkie europejskie ekonomie.

⁵ Dzięki pióru Walafrida Strabo, mnicha i teologa Reichenau, mamy pewien spis gatunków roślin, jakie w średniowieczu były powszechnie spotykane w klasztornych ogrodach ziołowych. Około 840 r. Strabo napisał piękny wiersz zatytułowany *Hortulus*, w którym z miłością przedstawił pielęgnację ogrodu oraz przygotowywanie ziemi do posadzenia: szalwii, bylicy bożego drzewka, piołunu, kopru włoskiego, maku, szalwii muszkatołowej, mięty, selera, betony, wrotczyca, kocimiętki i rzodkwi. Strabo z prawdziwą czułością opisał swe zioła, wychwalając ich dobre cechy, nie zapominając jednak o ich sporadycznych, ale istotnych wadach [16], [19], [20].

⁴ It was due to them that the late mediaeval monasteries became the first places where wetlands were dried and irrigation water level was controlled in order to propel the water wheels and remove sewage. The monastery experience in planting fruit trees, sheep farming and wine production gave rise to great European economies of the future.

⁵ Thanks to writings of Walafrid Strabo, a monk and theologian from Reichenau, we have a certain list of species of plants commonly encountered in monastery herb gardens in the Middle Ages. In circa 840 Strabo wrote a wonderful poem entitled *Hortulus* in which he described garden cultivation with love and the process of preparing soil for planting the following: sage, southernwood, wormwood, fennel, poppy, clary sage, mint, celery, wood betony, tansy, catnip and radish. Strabo with real tenderness described his herbs praising their good qualities, however, without forgetting about their occasional but significant drawbacks [16], [19], [20].

kompozycję geometryczną⁶, podkreślającą jego rangę i znaczenie w strukturze założenia. W Polsce właśnie ślady ogrodów opackich są tymi najlepiej zachowanymi. Najbardziej znane są relikty ogrodów opackich w Henrykowie, Jędrzejowie oraz niezwykle wyszukany i rozległy ogród w Oliwie. Istnienie tych ogrodów można uznać za wyraźny ślad odejścia od reguły prostoty i wspólnoty mniszey, ale jak przekonuje Leroux-Dhuys [3, s. 129], były one programowo związane z walką z reformacją, są zatem ważnym świadectwem celowego odstąpienia od tradycji ze względu na przyjętą linię obrony wiary⁷.

Cechy własne ogrodu cysterskiego

„Ubóstwo” w architekturze sprowadza się najczęściej do tego, co nietrwałe i tymczasowe, a cystersom chodziło o coś wręcz przeciwnego – cysterskie budowle miały trwać i przeciwstawiać się czasowi. Cysterska asceza nie jest zatem „ubóstwem”. Leroux-Dhuys twierdzi: *Trzeba porozumieć się co do pojęcia ubóstwa. Mówmy raczej o „ogoloceniu”*. *Mądrość cysterska nie dopuszczała ustępstw co do jakości materiałów, doskonałości wykonania, wyboru najbardziej wypróbowanych typów budowli* [3, s. 40]. Duch Cîteaux polega zatem na eliminowaniu wszelkiej ostentacji i „czczego nadmiaru”, na nieodmiennym wybieraniu najprostszego rozwiązania, na zubożaniu, na ile to tylko możliwe, wszelkich sztucznych form języka konstrukcyjnego, które byłyby jedynie ustępstwami na rzecz jakiegś mody w architekturze. Konsekwentnie do tego w stylistyce ogrodów cysterskich widać pewną powściągliwość w swoistej gonitwie za europejskimi trendami zdobniczymi w sztuce ogrodowej, ale nie można powiedzieć, aby ogrody te pozostawały poza marginesem panujących w tym zakresie zmieniających się epok i mód. Przekonują o tym przede wszystkim XVIII-wieczne plany najważniejszych opactw macierzystych, Cîteaux (il. 1), Clairvaux czy Morimond [zob. 15], które zawsze pełniły funkcje wzorotwórcze w cysterskim świecie. Imponujące kompozycje barokowych ogrodów Cîteaux są niejako zaprzeczeniem pierwotnej zasady „ogolocenia”⁸, ale przecież takie samo zjawisko można zaobserwować w architekturze.

⁶ Wyjątkiem jest tu Oliwa, gdzie silnie rozbudowano zespół ogrody. Nowa część założenia uzyskała wyrafinowaną kompozycję krajobrazową.

⁷ W XVIII w. architekturze kościelnej nadano na Soborze Trydenckim nową misję, zgodnie z którą miała ona działać na uczucia, ukazywać wielkość Kościoła po kontrreformacji, co nie współgrało z duchem „surowego obrządku” przyjętego przez część cystersów. Kapituła zezwoliła na światła, kadzielnice, ornamenty i kult obrazów. Jezuiti podkreślali, że Jezus przyjął drogi wonny olejek od Marii Magdaleny, tak więc luksus w kościołach jest jak najbardziej na miejscu. Tym też chcieli odróżnić się od reformacji. Odpowiedzią architektów i artystów Europy centralnej był styl barokowy. Człowiek miał być wręcz odurzony wspaniałymi barwami, kształtami i scenami, by rozbudzić emocje. Najpiękniejsze klasztory barokowe cystersów i benedyktynów położone są niczym linia obronna od południa Niemiec do Bohemii, gdzie istniało zagrożenie luteranizmem i kalwinizmem [3, s. 129].

⁸ Nieco mniej „pompatyczne” jest niezwykle rozrośnięte XVIII-wieczne Clairvaux, na tym tle przedkaszajny Morimond wypada stosunkowo skromnie.

maintained a strong geometrical arrangement⁶ emphasising its significance in the structure of the layout. In Poland the traces of abbot gardens are the best preserved. The most famous relics of abbot gardens are in Henryków, Jędrzejów and a very sophisticated and extensive garden in Oliwa. The existence of these gardens can be perceived as a visible trace of departure from the rule of monastic simplicity and community although according to Leroux-Dhuys [3, p. 129], they were connected with the fight against the Reformation, therefore they are an important testimony of deliberate renouncement of the tradition due to the accepted line of defending faith⁷.

Specific features of the Cistercian garden

While ‘poverty’ in architecture frequently boils down to the things which are only ephemeral and temporary, Cistercian structures refer to achieving quite contrary effects, namely permanence and opposing the passage of time. Consequently, Cistercian *asceticism* is by no means ‘poverty’. Leroux-Dhuys put it as follows: *We must come to terms with the notion of poverty. Let us rather talk about ‘deprivation’*. *Cistercian wisdom was uncompromising as to the quality of materials, perfectness of performance or the choice of the best possible types of structures* [3, p. 40]. Hence the spirit of Cîteaux consists in eliminating all sorts of ostentation and ‘meaningless excess’, in choosing invariably the simplest solution, in the impoverishment, as much as possible, of all artificial forms of a constructive language which would merely constitute concessions made to a fashion in architecture. As a consequence, in the stylistics of Cistercian gardens we can distinguish specific temperance in this particular chase for European decorative trends in the art of gardens although at the same time we cannot say that these gardens remain beyond the margin of *époques* and fashions in this domain. This can be particularly seen on the example of the 18th-century plans of the most important home abbeys of Cîteaux (Fig. 1), Clairvaux or Morimond [see 15], which always performed pattern-producing functions in the Cistercian world. Impressive arrangements of the Baroque gardens of Cîteaux stand in opposition to the original prin-

⁶ An exception here is Oliwa, where the garden complex was largely extended assuming various countryside arrangements.

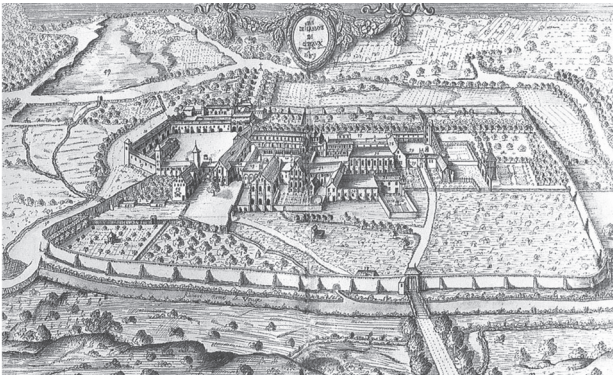
⁷ In the 18th century following the Council of Trent church architecture was given a new mission according to which it was supposed to have an impact on feelings and to show magnitude of the Church after the Counter-Reformation, which did not harmonize with the spirit of ‘crude rituals’ accepted by some Cistercians. The Chapter agreed on lights, thuribles, ornaments and the cult of paintings. Jesuits emphasised the fact that Jesus accepted expensive fragrant oil from Maria Magdalene, therefore luxury at church is fully justified. In this way they wished to introduce a difference from the Reformation. Architects and artists from central Europe responded by means of the Baroque style. Man was supposed to be dazzled with magnificent colours, shapes and scenes which arouse emotions. The most beautiful Cistercian and Benedictine Baroque monasteries are situated like a defence line ranging from the south of Germany to Bohemia where there was a danger of Lutheranism and Calvinism [3, p. 129].

We wszystkich tych zespołach czas kasaty związanej z Wielką Rewolucją Francuską stanowił cezurę rozwoju zarówno zespołów architektonicznych, jak i towarzyszących im ogrodów klasztornych. We wszystkich też przypadkach przyniósł zniszczenia, powodujące w zasadzie zrównanie zespołu z ziemią (Morimond i częściowo Cîteaux – stan obecny il. 2, 3, propozycja rekonstrukcji il. 4) lub znaczne uszkodzenie historycznej struktury i przekształcenie na nowe cele (Clairvaux – od czasów rewolucji aż po dziś funkcjonuje tu więzienie). Analogicznie wygląda sytuacja w przypadku założeń polskich. Obecnie tylko tam, gdzie są one użytkowane przez zgromadzenia zakonne, mamy do czynienia z dobrze zachowaną strukturą przestrzenną, w tym z ogrodami klasztornymi, pozostałe zespoły zostały bardziej lub mniej harmonijnie przekształcone na inne cele, stając się tym samym stosownie do funkcji zabudowy ogrodami, np. przykościelnymi, seminaryjnymi, ale także pałacowymi, hotelowymi, parkami publicznymi, a nawet – co przykro

ciple of ‘deprivation’⁸, however, the same phenomenon can also be observed in architecture.

In all these complexes the times of dissolution of orders connected with the Great French Revolution constituted the caesura of development of architectural complexes along with the monastery gardens that accompanied them. In all these cases it was a time of destruction or even total annihilation of a given monastery (Morimond and partly Cîteaux – the present state Fig. 2, 3, reconstruction suggestion Fig. 4) or significant damage caused to the historical structure and transformation into new purposes (Clairvaux since the times of the Revolution until today has been functioning as a prison). A similar situation can be observed in the case of Polish layouts. Nowadays, only

⁸ Slightly less ‘pompous’ is the extremely large 18th-century Clairvaux complex; in comparison with it the pre-liquidation Morimond looks relatively modest.

Il. 1. Odrys planu Cîteaux, prawdopodobnie z XVIII w. (kopia w zasobach Muzeum w Clairvaux, fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 1. Drawing of Cîteaux plan, probably from the 18th century (a copy in the resources of the Museum in Clairvaux, photo by M. Milecka, 2008)

Il. 2. Zachowane relikty cysterskiej zabudowy w Cîteaux – budynek biblioteki (fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 2. Preserved relics of the Cistercian development in Cîteaux – library building (photo by M. Milecka, 2008)

Il. 3. Cysterska ławka w Cîteaux (fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 3. Cistercian bench in Cîteaux (photo by M. Milecka, 2008)

Il. 4. Próba rekonstrukcji wirydarza wraz otaczającą zabudową klasztorną Cîteaux (plakat wystawiony w Muzeum w Cîteaux, fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 4. Attempt at reconstructing the cloister along with the surrounding monastery development of Cîteaux (poster exhibited in the Museum in Cîteaux; photo by M. Milecka, 2008)

stwierdzić – nieużytkami. Nowi właściciele narzucają dawnym ogrodom nowe przeznaczenie, obserwuje się zatem rozrost nowych funkcji i form przestrzennych. Ewolucja ogrodowych założeń cysterskich trwa więc nadal, choć nie zawsze uświadomiony i kontrolowany jest jej przebieg. Warto analizować jej kierunek i wymiar, ale jednocześnie należy bezwzględnie chronić relikty dawnego cysterskiego świata przez zatarciem, które często jest obserwowane na skutek niewłaściwie prowadzonego procesu rewaloryzacji i źle pojętej, „nawinnej” estetyzacji terenów historycznie zagospodarowanych przez to zgromadzenie.

Ewolucja zespołów cysterskich

Kinder [21, s. 129] słusznie podkreśla, że wszystkie opactwa zmieniały się z biegiem czasu, odpowiadając na ewoluujące potrzeby wspólnoty. Analizując poszczególne założenia, należy pamiętać, że każde z nich było rezultatem działań w celu dostosowania się z określonym programem do odmiennych, zastanych na miejscu lokacji warunków. Historia regionu – miejscowe tradycje, rewolucje, reformy religijne (protestantyzm lub katolicyzm) oraz przychylność władcy danych ziem lub jej brak dla zakonu – miała bezpośredni wpływ na ewolucję poszczególnych opactw. Bogactwo lub ubożenie w późniejszych stuleciach (spowodowane wojnami lub politycznymi manipulacjami), tak jak i jakość zarządzania klasztorem także określały kierunek ekspansji, transformacji lub burzenia dopiero postawionych budowli opactwa. W oczywisty sposób skutkowało to przekształceniami w użytkowaniu terenu całego zespołu, w tym struktur ogrodowych. Analiza historycznych losów opactw ulokowanych na ziemiach Polski⁹ zestawiona z analizą stanu ich zachowania potwierdza, że w chwili obecnej w poszczególnych grupach regionalnych mamy podobne „stany posiadania”. Opactwa o względnie zachowanej strukturze przestrzennej (najmniej przekształcone) należą do grupy małopolskiej¹⁰, natomiast zasoby najbardziej zniszczone (na skutek reformacji i utraty pierwotnych funkcji około XVI/XVII w.) obejmuje grupa pomorska. Grupa wielkopolska w części zachodniej podzieliła losy grupy pomorskiej, a w części wschodniej, gdzie nie nastąpiły tak silne ruchy religijne związane z falą reformacji, zachowała zasoby we względnie dobrej kondycji. Grupa śląska to swoiste odejście od tradycyjnej estetyki zakonu – silna barokizacja zespołów klasztornych najprawdopodobniej związana z programowym akcentowaniem rangi Kościoła, jako istotnego znaku w krajobrazie.

Poza dostosowywaniem się do warunków narzuconych z zewnątrz, życie klasztorne samo w sobie ewoluowało – pobożność, polityka i pragmatyzm nigdy nie przestały oddziaływać na siebie – i między innymi z takich powo-

these places which are used by various monastic communities are characterized by a well-preserved spatial structure, including monastery gardens; the remaining complexes have been more or less harmoniously converted into other purposes depending on the function of development such as church gardens, seminary or palace gardens, hotel or public parks or even, sad to say, they became fallow lands. New owners impose on the former gardens new purposes, thus we can observe the development of new functions and spatial forms. Consequently, the evolution of the Cistercian garden layouts continues although it is not always properly controlled with full awareness. Its direction and size ought to be analysed and at the same time we must certainly protect the relics of the former Cistercian world against destruction which often takes place due to an improperly conducted process of revalorisation and badly understood ‘naïve’ aesthetisation of the areas which were developed by this Order in the past.

Evolution of Cistercian complexes

Kinder [21, p. 129] justly emphasises the fact that all abbeys changed in the course of time, thus responding to the evolving needs of the community. While analysing the particular layouts, we must bear in mind that each of them constituted a result of activities aimed at adapting a Cistercian programme to the diverse local conditions existing in a given place. The history of the region – local traditions, revolutions, religious reforms (Protestantism or Catholicism) as well as favour, or its lack, of given landowners for the Order – had a direct influence on the evolution of particular abbeys. Richness or impoverishment during the next centuries (caused by wars or political manipulations) as well as the quality of the monastery management also determined a direction of the expansion, transformation or destruction of the newly constructed abbey’s buildings. It obviously resulted in transformations in ways of using the entire complex area, including its garden structures. The analysis of the history of abbeys located in the territory of Poland⁹ compared with the analysis of their preservation confirms the fact that at present in particular regional groups there are similar ‘states of possession’. The abbeys with relatively preserved spatial structures (least transformed) belong to the Lesser Poland group¹⁰, whereas complexes most damaged (as a result of the Reformation and a loss of their original functions in circa 16th and 17th centuries) are in the Pomeranian group. The Greater Poland group in its western part is similar to the Pomeranian group, while the eastern part – where religious movements connected with the Reformation were not so strong – maintained their resources in relatively good condition. The Silesian group constitutes a specific departure from the traditional aesthetics of the Order,

⁹ Wynik tych analiz w postaci katalogu przedstawiono w aneksach w [15].

¹⁰ Na szczególną uwagę pod względem struktury przestrzennej i zajmowanego miejsca w krajobrazie zasługuje Sulejów (wpisany na listę Pomników Historii) – zob. [22].

⁹ The result of these analyses in the form of a catalogue was presented in annexes in item [15].

¹⁰ A place that is especially interesting as regards its spatial structure and its location in the landscape is Sulejów (it is included in the list of Objects of Cultural Heritage in Poland) – see [22].

dów budynki musiały spełniać coraz to nowsze funkcje, a przestrzenie im towarzyszące i funkcjonalnie powiązane musiały uwzględniać te zmiany, zatem ogrody jako ściśle powiązane z architekturą nie należały do struktur stałych. Często niemożliwe jest poznanie oryginalnego zastosowania budynku, a jeszcze trudniej określić, jak długo poszczególne funkcje trwały lub ile razy się zmieniały, dlatego też nie można oczekiwać, że uda się odnaleźć pierwotne struktury ogrodów – nowe kompozycje zastępowały te wcześniejsze, lokowane często w zupełnie innych częściach zespołu zabudowy, która zresztą rozwijała się i przekształcała w zasadzie w sposób ciągły¹¹. Opactwo jest żywą całością, na której opisana transformacja wywiera swoje piętno wraz z upływem czasu. Wiele powiązań ewolucyjnego łańcucha istnienia określonych struktur przestrzennych jest już nieczytelnych [21, s. 130]¹². To fakt wymagający silnego akcentowania w kontekście klasyfikowania kompozycji ogrodowych pod względem chronologicznym.

Współcześnie w strukturze wszystkich zachowanych ogrodów cysterskich na terenie Polski najtrwalszy wydaje się wirydarz – wewnątrz uformowane jako zielony dziedziniec, zamknięte w czworoboku budynków najtrudniej podlegało przekształceniom, jednak gdy wspólnota zakonna podejmowała decyzję o przebudowie klasztoru i ten najważniejszy ogród się zmieniał, a niekiedy nawet był likwidowany (np. w Krzeszowie).

W Polsce okres finalny kasat opactw cysterskich przypadł na XIX w. i poza dwoma wyjątkami, Mogiłą i Szczyrzycem, we wszystkich przypadkach stanowi zakończenie pierwszego, naturalnego okresu rozwoju klasztornych zespołów przestrzennych. Dalsze ich przekształcenia zostały zdeterminowane przez wypadki dziejowe, w czego konsekwencji wśród polskich założeń cysterskich mamy dziś zarówno nieistniejące już w warstwie nadziemnej (chronione już tylko jako stanowiska archeologiczne), zespoły zniszczone i oczekujące na zagospodarowanie, jak i klasztory ponownie reaktywowane. Trzeba zauważyć, że obok już nieistniejących pod względem materialnym zespołów istnieją i te, których walory i dobry stan zachowania spowodowały, iż zostały docenione i wpisane na prestiżową listę Pomników Historii (Krzeszów – il. 5, Łąd, Sulejów, w niedługim czasie także i Wąchock – il. 6).

Badania prowadzone przez autorkę sukcesywnie od 2006 r. na terenach zespołów cysterskich i pocysterskich pozwoliły na stwierdzenie, że najlepiej zachowana struktura przestrzenna istnieje w tych założeniach, które po

namely, strong Baroque influences of monastery complexes were most probably connected with emphasizing the position of the Church as a significant landmark.

Apart from the adaptation to external conditions, the monastic life itself evolved – piousness, politics and pragmatism always impinged one another – and it was for these reasons that the buildings had to perform newer and newer functions, while the accompanying areas which were functionally connected with them had to take into account these changes, therefore gardens as inextricably linked with architecture did not belong to permanent structures. It is sometimes quite impossible to discover the original usage of a given building and even more difficult to determine duration of its particular functions and how many times they changed; therefore, we cannot expect to find out the original garden structures because new arrangements replaced the former ones that were located in completely different parts of the complex development which in fact was basically all the time extended and transformed¹¹. An abbey is a living structure on which every transformation leaves its stamp as time goes by. Many connections of the evolutionary chain of the particular spatial structures are no longer to be discovered [21, p. 130]¹². This fact must be strongly emphasized in the context of classifying garden arrangements with regard to their chronological order.

Nowadays, in the structure of all the preserved Cistercian gardens in Poland, the most durable component seems to be the cloister – an internal part formed as a green courtyard and surrounded by buildings in the form of a quadrangle which was the most difficult to be transformed. However, when the monastic community decided to reconstruct the monastery, this most important garden also underwent changes and sometimes it was even liquidated (e.g. in Krzeszów).

In Poland the final period of Cistercian abbeys liquidation took place in the 19th century and apart from two exceptions, i.e. Mogiła and Szczyrzyc, in all cases it constituted the end of the first and natural period of spatial monastery complexes development. Their further transformations were determined by historical events, consequently among the Polish Cistercian layouts there are places no longer existing as over-ground structures (protected as archaeological sites only), complexes that are damaged and awaiting further development as well as monasteries which are newly reactivated. It should be emphasised that apart from materially non-existing complexes there are also those whose merits and good condi-

¹¹ Jako przykład może posłużyć analiza przekształceń opactwa sulejowskiego [23].

¹² Według Kinder najprawdopodobniej nie istniała żadna zasada określająca, jak mają wyglądać budynki przemysłowe czy rolnicze należące do zakonu cystersów – interpretacja tej części działalności zakonu nastrocza trudności. Zabudowania, które stoją do dziś, zachowały się dlatego, że od XII czy XIII stulecia przez cały czas pozostają użytkowane i co oczywiste dostosowywane do nowych potrzeb. Oznacza to jednak, że od tego czasu ewoluowały, zgodnie ze zmianą technologii i wymaganiami rynku. Trzeba zgłębić zasady ekonomii, warunków glebowych, dostępności wody i surowców w celu poprawnego zrozumienia funkcji tych budowli w określonych okresach [21, s. 129].

¹¹ A good example here is an analysis of transformations of Sulejów Abbey [23].

¹² According to Kinder, most probably there was no rule that determined the shape and appearance of industrial or farm buildings belonging to the Cistercian Order – the interpretation of this kind of activity of the Order causes difficulties. The buildings that are preserved until today still exist now because since the 12th and 13th centuries they have been used and thus adapted to the contemporary needs. This means, however, that they have been evolving in accordance with changes in technologies and market demands. If we wish to fully understand functions of these buildings in the particular periods, we need to know the principles of economy, soil conditions as well as water and raw materials availability [21, p. 129].

kasacie zachowały dawne funkcje i użytkowanie zgodne z pierwotnym. Kwestia zachowania dziedzictwa ogrodowego jest zdecydowanie trudniejsza do zdefiniowania, albowiem ogrody jako bardzo delikatne i stosunkowo krótkotrwałe formy przestrzenne (ze względu na czas życia roślin jako głównych elementów tworzących układy komponowane) w przypadku harmonijnie przebiegającej ewolucji zazwyczaj zastępowane są przez nowe nasadzenia, często przyjmując nowe formy komponowane, co związane jest z potrzebami funkcjonalno-przestrzennymi użytkowników oraz panującymi trendami artystycznymi. W przypadku harmonijnej ewolucji zmiany te następują

tion in which they are preserved contributed to the fact that they have been appreciated and included in the prestigious list of Objects of Cultural Heritage in Poland (Krzeszów – Fig. 5, Łąd, Sulejów and soon also Wąchock – Fig. 6).

According to the field research conducted by the author successively since 2006 in the areas of Cistercian and post-Cistercian complexes, it can be concluded that the best preserved spatial structure exists in these layouts which after liquidation maintained their original former functions and usage. The issue of preserving the garden heritage is much more difficult to define because gardens constitute very delicate and relatively short-lived spatial forms (with

II. 5. Krzeszów – zespół dawnego opactwa cystersów został uznany za Pomnik Historii rozporządzeniem Prezydenta RP z 14 kwietnia 2004 r. – Dz.U. 2004 nr 102 poz. 1057 (fot. M. Milecka, 2007)

Fig. 5. Krzeszów – a complex of the former Cistercian Abbey was recognized as Object of Cultural Heritage by virtue of Ordinance of the President of Poland dated 14 April 2004 – Diary Acts 2004 No 102 item 1057 (photo by M. Milecka, 2007)

II. 6. Opactwo w Wąchocku – zespół planowany do objęcia ochroną w postaci Pomnika Historii w 2013 r. (fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 6. Abbey in Wąchock – the complex planned to be included under protection as Object of Cultural Heritage in 2013 (photo by M. Milecka, 2008)

jakoby naturalnie i kompozycja ogrodowa zyskuje bardziej dojrzałą formę artystyczną, spójną z architekturą i odzwierciedlającą potrzeby użytkownika, w tym przypadku wspólnoty klasztornej. Nie jest to jednak zasada, gdyż klasztory cysterskie to przede wszystkim wielkie gospodarstwa, w których czas *prosperity* zazwyczaj cechuje rozrost elementów dekoracyjnych i reprezentacyjnych, a czas kryzysu zwiększa w przestrzeni powierzchni użytkowane utylitarnie. Dotyczy to także, a może przede wszystkim, ogrodów jako form dość łatwo podlegających przemianom i potencjalnie najbardziej atrakcyjnych na wszelkiego rodzaju nowe inwestycje.

Problemy badawcze dotyczące średniowiecznej kompozycji ogrodu cysterskiego

Wiadomo, że koncepcja średniowiecznego ogrodu jest inspirowana Księgą Rodzaju, a całe jego wyposażenie nadawać ma mu rajski charakter. Począwszy od XIV w., w obrazowych i iluminowanych tekstach pojawiają się przedstawienia ogrodów, na ich podstawie można sobie wyobrazić kompozycję ogrodu klasztornej. Ilustracje te winny być jednak traktowane ostrożnie, są bowiem pełne symboli i odwołań do kultury biblijnej, które nie odzwierciedlają materialnej prawdy [15]. Jedynymi pewnymi źródłami w zakresie rekonstrukcji wyposażenia dawnych ogrodów klasztornej są dokumenty planistyczne, ryciny, opisy oraz zachowane relikty wyposażenia, również, a może przede wszystkim, te odkryte bądź takie, których istnienie zostało potwierdzone w wyniku badań archeologicznych. Święty Benedykt z Nursji zalecał w swoich regułach tak budować klasztory, aby wszystko, co jest niezbędne do życia, znajdowało się w ich obrębie¹³. Zapis tej reguły gwarantował samowystarczalność w zakresie zapotrzebowania w rośliny spożywcze, lecznicze i użytkowe. Od tego czasu wyraźnie zaczyna się kształtować szczególna struktura przestrzenna ogrodów klasztornej, obejmujących wcześniej scharakteryzowany już wirydarz, ogród ziołowy, ogród lub rozczłonkowane przestrzenie ogrody kuchenne, cmentarz, a z czasem ogrody opackie, zielone dziedzińce i rozległe plantacje uprawowe otaczające opactwo [15].

Należy jednak zdać sobie sprawę z tego, że taka struktura ogrodów towarzyszyła odpowiednio ukształtowanej jednostce przestrzennej, jaką był klasztor, a wiadomo, że jego tworzenie w formie zamkniętego czworoboku trwało niekiedy kilka wieków. Błędne jest zatem postrzeganie pierwszych ogrodów cysterskich jako założeń o tak wykształconej strukturze przestrzennej, albowiem współcześni badacze są pewni¹⁴, że w Polsce proces budowy opactw był długotrwały – po pierwszym okresie zazwyczaj prowizorycznych rozwiązań następował okres wznoszenia koś-

regard to the lifetime of plants as main components of planned arrangements) and in the case of a harmonious evolution they are usually replaced by new plants frequently assuming new compositional forms which is connected with functional and spatial needs of users and the existing artistic trends. In the case of a harmonious evolution these changes seem quite natural and the garden arrangement assumes a more mature artistic form which is consistent with architecture and reflects users' needs, i.e. a monastic community. However, it is not always the case since Cistercian monasteries are first of all great farms whose time of prosperity is usually characterised by the development of decorative and representative elements, while a time of crisis contributes to the increase of spaces used in an utilitarian way, and this also, or first of all, refers to gardens as forms that easily undergo changes and are potentially the most attractive to all kinds of new investments.

Research problems of mediaeval arrangement of the Cistercian garden

It is commonly known that the concept of a mediaeval garden is inspired by the Book of Genesis with the whole arrangement of the garden aimed at giving a paradise character to it. Starting from the 14th century representations of gardens were presented in pictorial and illuminated texts and on their basis it is possible to imagine an arrangement of the monastery garden. However, these illustrations ought to be treated with caution as they are full of symbols and references to the Biblical culture and do not reflect the material truth [15]. The only certain sources within the scope of reconstruction of the contents of the old monastery gardens are planning documents, prints, descriptions and preserved relics of the equipment, including the items discovered in reality or those whose existence was confirmed as a result of archeological research. Saint Benedict of Nursia in his rules recommended building monasteries in such a way that everything necessary for life should be within their area¹³. The provision of this rule guaranteed self-sufficiency as regards supplies of comestible, healing and useful plants. Since those times we can observe the explicit formation of a specific spatial structure of monastery gardens which comprised a cloister discussed above, herb garden, garden or spatially arranged vegetable gardens, cemetery and later on abbot gardens, green courtyards and large plantations surrounding an abbey [15].

Nevertheless, we ought to realize that this structure of gardens accompanied a specifically formed spatial unit, i.e. a monastery whose process of construction in the form of a closed quadrangle could last even two or more centuries. It is thus a mistake to perceive the first Cistercian

¹³ W miarę możliwości klasztor powinien być tak usytuowany, aby pomieścić w sobie niezbędne do życia elementy, takie jak młyn, woda, ogród i dać możliwość wykonywania wewnątrz murów klasztornej niezbędnych zawodów. Ma to sprawić, aby mnisi nie musieli wychodzić na zewnątrz, albowiem nie jest to korzystne dla zdrowia i duszy – rozdział 66 Reguł Benedyktynskich [15, 232, przyp. 13].

¹⁴ Wśród nich: [5, s. 514–524], [6], [7], [24, s. 27–53], [25, s. 7–29].

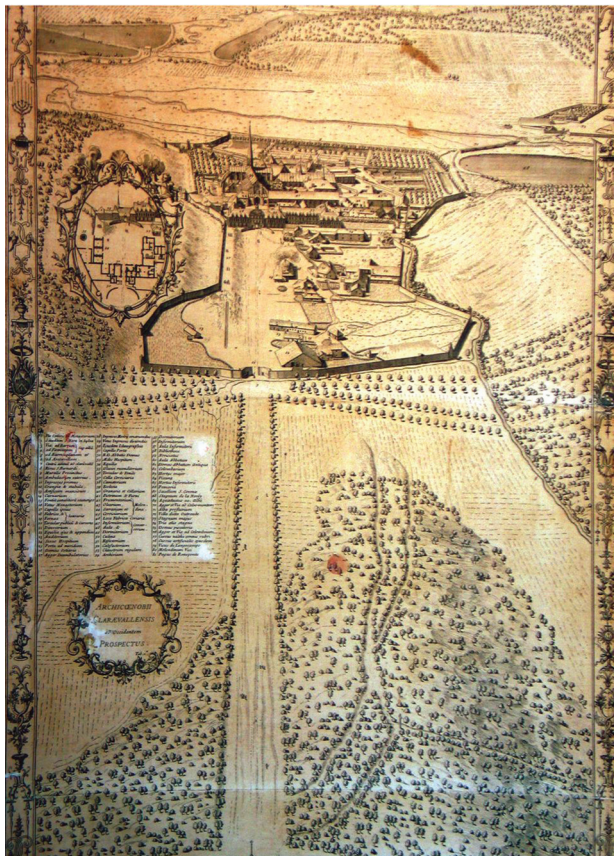
¹³ If possible the location of the monastery ought to include all the elements necessary for life such as a mill, water, a garden and provide possibilities to practice indispensable professions within the monastery walls. This is supposed to create a situation in which monks do not have to go outside as this is not advantageous for their health and souls – chapter 66 of the Benedictine Rules [15, 232, footnote 13].

ciola, a dopiero potem kolejnych skrzydeł klasztoru. I tak cztery najstarsze klasztory małopolskie bezpośredniej filiacji morimondzkiej (Jędrzejów, Sulejów, Wąchock i Koprzywnica) osiągnęły swą ostateczną formę w wieku XVI–XVII, a klasztory linii lubiąskiej formę pełnego czworoboku uzyskały w XIV–XV stuleciu [24], [25].

Należy zadać więc pytanie, jak w tym „przejściowym” okresie wyglądały ogrody. Nie można przecież mówić o wirydarzu, jeśli nie zamkniemy go w czworoboku zabudowy... Na pomoc przychodzi tu wykonane przez Milleya w 1708 r. szkice Le Petit Clairvaux, dokumentujące drewniane jeszcze budynki opactwa. Widać na nich ogrodzone (prawdopodobnie żerdziami) miejsca uprawy roślin, ulokowane pomiędzy różnymi zabudowaniami klasztorowymi (il. 7, 8). Na tych w zasadzie przypadkowo usytuowanych miniplantacjach zarysowano podłużne grządki, podobne do tych, jakie umieszczono na planie z Sankt Gallen. Można się domyślać, że w tym czasie przestrzeń klasztorna była mało uporządkowana, trudno też pisać o bardziej konsekwentnej kompozycji ogrodowej. Lokalizacja tych wczesnych cysterskich ogrodów z pewnością musiała uwzględniać uwarunkowania związane z topografią terenu. Dopiero wybudowanie klasztornej czworoboku (co praw-

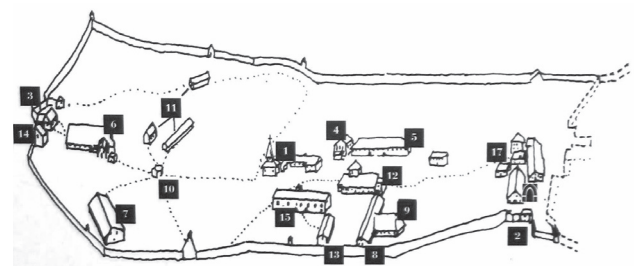
gards as complexes whose spatial structure was shaped in this way because contemporary researchers are sure¹⁴ that in Poland the process of building abbeys was long-lasting and it included the first phase of usually makeshift solutions followed by a period of erecting the church and then constructing subsequent wings of the monastery. For example, four oldest Lesser Poland monasteries directly subordinated to Morimond Monastery (Jędrzejów, Sulejów, Wąchock and Koprzywnica) reached their final form in the 16th and 17th centuries, while the monasteries of Lubiąż line achieved the form of a full quadrangle in the 14th and 15th centuries [24], [25].

Hence, we should ask about gardens and their appearance in this ‘transitory’ period. It is impossible to discuss a cloister if we do not close it in a quadrangle of development... In this context, it is worth recalling the drawings of Le Petit Clairvaux made by Milley in 1708 which documented the wooden buildings of the then abbey. In these drawings we can see enclosed (probably by means of poles) places where plants were grown situated between various monastery buildings (Fig. 7, 8). On these in fact randomly situated mini plantations longitudinal plant beds were arranged similar to those which were situated on the plan from Sankt Gallen. We can guess that at that time the monastery space was rather disordered, so it is difficult to

Il. 7. Plan Clairvaux z XVIII w. Pierwsza część zabudowań obwiedzionych ogrodzeniem powyżej skupiny lasu to wspomniane w tekście zabudowania Le Petit Clairvaux, jakie wykonał Milley w 1708 r. (kopia w zasobach Muzeum w Clairvaux, fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 7. Plan of Clairvaux from the 18th century. The first part of the development surrounded by a fence above the forest constitutes the development of Le Petit Clairvaux made by Milley in 1708 (a copy in the resources of the Museum in Clairvaux, photo by M. Milecka, 2008)

1. Stary klasztor/Old monastery
2. Dom bramny południowy/South gate-house
3. Dom bramny zachodni/West gate-house
4. Piec do dachówki/Roofing-tile furnace
5. Cegielnia/Brick-kiln
6. Obora zachodnia/West cow-shed
7. Obora południowo-zachodnia/South-west cow-shed
8. Obora południowa/South cow-shed
9. Stajnia/Stable
10. Magazyn/Warehouse
11. Dom konwersów/Converts' house
12. Stodoła/Barn
13. 14. 15. Budynek służby/Servants' building
17. Audytorium/Auditorium

Il. 8. Szkic lokalizacji i powiązań funkcjonalno-przestrzennych pomiędzy pierwszymi zabudowaniami Le Petit Clairvaux, na podstawie wcześniej przedstawionego planu (w zasobach Muzeum w Clairvaux, odrys M. Milecka)

Fig. 8. Sketch of the location and functional-spatial relations between the first buildings of Le Petit Clairvaux, on the basis of a plan presented earlier (the resources of the Museum in Clairvaux, sketch by M. Milecka)

¹⁴ See for example: [5, pp. 514–524], [6], [7], [24, pp. 27–53], [25, pp. 7–29].

dopodobnie w wielu opactwach nastąpiło pod koniec średniowiecza, a niekiedy nawet później) dawało podstawy do zakładania ogrodów o strukturze funkcjonalnej i kompozycji, jaką powszechnie (i co trzeba podkreślić – błędnie), uważa się za charakterystyczną dla średniowiecza.

Mit o istnieniu na polskich ziemiach w średniowieczu „dojrzałego” zespołu ogrodów klasztornych, jak chociażby te teoretyczne, przedstawione na planie Sankt Gallen, należy odrzucić do czasu, gdy nie zostaną odkryte ich archeologiczne relikty lub inne miarodajne dowody. Opieranie się jedynie na informacjach pisanych, uzasadniających istnienie takich kompozycji w Polsce na zasadzie prawdopodobieństwa i analogii do tego co działo się na terenie zachodniej Europy, bez stosownych podstaw naukowych, wydaje się dziś niedojrzałe i nienaukowe. Tu należy odnieść się do ilustracji przedstawionych przez Ciołka [1] w monumentalnym dziele *Ogrody polskie*, w rozdziale poświęconym ogrodom średniowiecznym, ukazujących między innymi wirydarz Oliwy (w rzeczywistości prawdopodobnie XVIII-wieczny), ogrody Pelplina (o kompozycji w rzeczywistości zgodnej ze stanem z XVIII w.) czy też plan Mogiły datowany przez samego autora na 1838 r. i w sposób oczywisty prezentujący kompozycję ogrodów włoskich (podobno zachowanych w tym zespole aż do 2. poł. XX w.). Prawdopodobnie podążając za myślą swego wielkiego poprzednika, także i prof. Majdecki [2] nie ustrzegł się błędów, zamieszczając wśród przykładów ogrodów średniowiecznych, poza już przedstawionymi, odrys idealnego wprost planu XIII-wiecznego wirydarza klasztoru cysterskiego w Royamont (nie podając jednak źródła, które w świetle obecnych badań wydaje się mocno wątpliwe) oraz plan Clairvaux z 1708 r., a więc już XVIII-wieczny, gdzie podobnie jak na planie wcześniej przywołanej Mogiły widać kompozycję rozległego zespołu użytkowych ogrodów kwaterowych i sadów okalających zespół zabudowy klasztornej, jednakże już z czytelnymi kompozycjami barokowymi w obrębie wirydarzy i ogrodów dziedzińcowych.

W tym kontekście niezwykle wartościowe okazują się odnajdywane w archiwach źródła już nowożytnie, w szczególności kartograficzne, dokumentujące poza planami zabudowy między innymi rozliczne kompozycje ogrodowe, także cysterskie. Źródła te są tym cenniejsze, im bardziej potwierdzone wynikami badań archeologicznych i współczesnymi odkryciami ich reliktyw. To one właśnie dają nam tak poszukiwaną prawdę historyczną i pojęcie o tym, jak kształtowano przestrzeń klasztorną, w tym ogrodową. Interesujące, że zakon cysterski w XII i XIII w. nie zostawił po sobie śladów piśmiennych na temat ogrodnictwa – żadnych tekstów dotyczących hodowli roślin, receptur medycznych, danych o szczególnych metodach uprawy, zapisków o uprawach winorośli czy drzew owocowych, ani też wzmianek o metodach ujarzmania wody. Jako zakon kontemplacyjny bez zainteresowań czysto naukowych na początku swego istnienia nie tworzył nawet szkół klasztornych, co więcej – sami zakonnicy również nie studiowali. Studia medyczne zostały im zabronione, pomimo że klasztory cysterskie prowadziły szpitale. Można zatem domniemywać, że wiedza botaniczna i umiejętności ogrodnicze cystersów musiały być natury

write about a more consequent arrangement of the garden. Certainly, the location of these early Cistercian gardens was supposed to take into account the conditions connected with the local topography. Only after a monastery quadrangle was completed (which probably in many abbeys took place at the end of the Middle Ages or sometimes even later) could we talk about the basis for establishing gardens with a functional structure and the arrangement that is commonly (and which should be emphasized – wrongly) considered to be characteristic of the Middle Ages.

The myth about the existence of a ‘mature’ monastery garden complex in the Middle Ages in Poland, like the theoretical examples presented on the plan of Sankt Gallen, must be rejected until we discover their archeological relics or other reliable pieces of evidence in this regard. Relying only on the written records, which justify the existence of such arrangements in Poland on the basis of probability and analogies to the events that took place in Western Europe without having the appropriate scientific proof, seems to be immature and non-scientific today. In this place we ought to refer to the illustrations presented by Ciołek [1] in his monumental work *Polish Gardens (Ogrody Polskie)*, in the chapter on mediaeval gardens presenting *inter alia* the cloister of Oliwa (in fact probably the 18th-century one), the gardens of Pelplin (in reality with the arrangement being in accordance with the 18th-century state) or the plan of Mogiła dated at 1838 by the author himself and in an obvious way presenting the arrangement of Italian gardens (allegedly preserved in this complex until the second half of the 20th century). Most probably while following the ideas of his great predecessor, also Professor Majdecki [2] made some errors when he included among the examples of the mediaeval gardens, apart from the aforementioned ones, a drawing of an almost ideal plan of the 13th-century Cistercian monastery cloister in Royamont (however, without giving a source which in the light of the current research seems strongly dubious) and the plan of Clairvaux from 1708, belonging already to the 18th century where similarly to the plan of Mogiła mentioned above we can see an arrangement of an extensive complex of usable quarter gardens and orchards surrounding a monastery development complex, however, with explicit Baroque elements within the area of cloisters and courtyard gardens.

In this context, extremely valuable sources are encountered in our times in archives, in particular pertaining to cartographical materials which, apart from development plans, also document many other garden arrangements, including the Cistercian ones. These sources are truly priceless as they are confirmed by the results of archeological research and contemporary discoveries of their relics. It is due to them that we can arrive at historical truth that we search for so much and get the notion of how the monastery space was managed, especially the garden space. Interestingly enough, the Cistercian Order in the 12th and 13th centuries did not leave any traces of written records referring to gardening – there are no texts on plant growing, medicinal recipes, information on special methods of cultivation, wine or fruit tree growing or any mentions about methods of water control. As a contemplative order without any scientific interests since the beginning

czysto praktycznej. Swoją wiedzę najprawdopodobniej zdobywali jako czynni rolnicy i ogrodnicy poza murami i wewnątrz klasztoru, poprzez znój codziennej pracy, ale także poprzez ustny przekaz nabytych doświadczeń i umiejętności. Wiedzę teoretyczną w tej kwestii i włączenie jej do kanonu lektur czasów im współczesnych pozostawili innym [15], [26].

Zamiast podsumowania kilka słów o związku cysterskiego opactwa z krajobrazem

Klasztory stanowiły w średniowiecznym świecie oazy porządku, zasobności i piękna. Leżały zazwyczaj w miejscach szczególnie malowniczych, na których tle harmonijna, imponująca architektura nie stanowiła dysonansu. Zastrzeżenia cystersów co do piękna zmysłowego wyrażenie milkiły wobec piękna przyrody. Ich opactwa bardziej niż benedyktyńskie były związane z miejscem, z którego wyrastały. Były bardziej zintegrowane z otaczającą przyrodą. Program przestrzenny opactwa, jako swoisty wyraz reguły zakonnej, mnisi każdorazowo realizowali, wybierając miejsce nad rzeką, otoczone lasami, wolne od zagrożenia przed powodzią, ale o potencjalnie dobrych warunkach wodnych. Konsekwentnie komponowali w nie swoją zabudowę, którą w miarę potrzeb rozbudowywali, a otaczającą ją środowisko przekształcali (il. 9) [27].

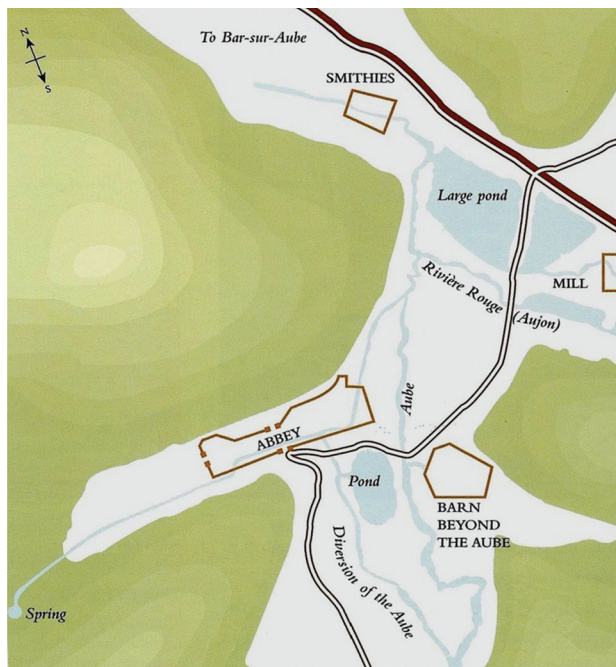
W kontekście zapisów reguły cysterskiej i przestrzennego jej wyrazu, co we wstępie artykułu nazwano „ogoloceniem”, dolinne usytuowanie opactw powinno być rozumiane nie tylko w kontekście potencjalnej atrakcyj-

of its existence it did not establish any schools, even monastery schools, what is more, the monks themselves were not involved in studying either. They were forbidden to study medicine, although Cistercians ran hospitals. Thus, it can be presumed that the Cistercian knowledge of botany and their gardening skills must have been strictly practical. Most probably they gained their knowledge as active farmers and gardeners beyond and within the monastery walls, through the toil of everyday work and also by means of oral transfer of knowledge and the acquired experiences and skills. So we can say that they left the theory and ways of including it into the canon of required reading of their times to others [15], [26].

A few words about the connection of a Cistercian Abbey with the landscape instead of the final word

In the mediaeval world monasteries constituted oases of order, affluence and beauty. They were usually situated in particularly picturesque places against the background of which their harmonious and impressive architecture did not constitute a dissonance. Objections of Cistercians as to sensual beauty disappeared in the presence of the beauty of nature. Their abbeys were connected with the place they grew from in a more explicit way than Benedictine abbeys. They were more integrated with surrounding nature. Each time the monks carried out a spatial programme of their abbey as a specific expression of the Rule of the Order by choosing a place situated by a river, surrounded by forests, free from flood dangers but with potentially good water conditions. They consequently built their development into nature, which they extended as necessary and thus transformed the surrounding environment [27] (Fig. 9).

In the context of provisions of the Cistercian Rule and its spatial expression, which in the introduction was referred to as ‘deprivation’, the fact that abbeys were located in valleys ought to be understood not only in the aspect of a fertile and potentially attractive area for development but also with regard to the meaning. We cannot forget that the first Cistercian churches were deprived of towers¹⁵, which significantly hindered the exposition of their presence in the landscape. Similarly, the dominance of the complex as a centre of producing goods (and this was a function that the monastery performed throughout centuries, apart from religious ones) was by no means desirable. We must bear in mind that the silhouettes of Cistercian abbeys are somehow hidden in the landscape even today and they reveal their presence only when we are in the close vicinity of them. In spite of enormous transformations of the landscape, its general urbanization and the associated changes in natural conditions, which are manifested by significant reduction or even disappearance of forest complexes originally surrounding abbeys and thus efficiently hiding them,

Il. 9. Sytuacja przestrzenna Clairvaux na tle uwarunkowań środowiska oraz sieci dróg, niedat. (plansza w zasobach Muzeum w Clairvaux, fot. M. Milecka, 2008)

Fig. 9. Spatial situation of Clairvaux seen against the background of the existing environmental conditions and a network of roads.

No date (a board in the resources of the Museum in Clairvaux, photo by M. Milecka, 2008)

¹⁵ The obligation not to erect towers and recommendations to use artistic decorations sparingly had an especially impairing influence on the formation of the western façade in Cistercian churches. They are impoverished because it was impossible to use a more diverse structural arrangement; hence the monotony of bare wall surfaces [13, pp. 11–12].

ności tych terenów (np. żyzności), ale także w kontekście symbolicznym. Nie można zapomnieć, że pierwsze kościoły cysterskie były programowo pozbawione wież¹⁵, co w znaczny sposób utrudniało podkreślenie w krajobrazie ich obecności. Podobnie dominacja zespołu jako ośrodka dóbr (a takie funkcje poza religijnymi przecież przez wieki pełnił klasztor) również nie była pożądana. Warto podkreślić, że sylwety opactw cysterskich do dziś często są skryte w krajobrazie, ujawniając swą obecność dopiero, gdy znajdzie się w bliskim ich sąsiedztwie. Pomimo ogromnych przekształceń krajobrazu, jego generalnej urbanizacji i związanych z nią zmian warunków przyrodniczych, objawiających się między innymi znacznym uszczupleniem, a niekiedy całkowitym zniknięciem kompleksów leśnych pierwotnie otaczających klasztory, a przez to skutecznie je maskujących, ta cecha cysterskiej lokacji nadal jest charakterystyczna i czytelna w wielu opactwach. Wyjaśnienia opisanego stanu rzeczy należy szukać w charyzmacie zakonu. Zalesiona dolina dawała doskonale możliwości do ukrycia się przed światem. Historia pokazała jednak, że to, co św. Bernard tak krytykował u benedyktynów, dotknęło i jego zgromadzenie – pułapka zarządu majątkiem, prowadzenia interesów ze światem, powiększania dóbr i ich rozrostu *de facto* zniszczyła czyste reguły cysterskie, tak symbolicznie czytelne w najstarszych programach przestrzennych.

Co do ogrodów, to pierwsze, z pewnością „skromne” kompozycje użytkowe, możliwe, że mocno niedoskonałe pod względem kompozycyjnym, z czasem przekształcono w coraz bardziej bogate dekoracjami zespoły, których nie powstydzilyby się najznamienitsze pałace. Kres ewolucji tych układów i związanego z nimi krajobrazu przyniosły kasaty. Dziś ogrody cysterskie można oglądać głównie na nowożytnych rycinach, odnajdując niekiedy ich realne relikty w przestrzeni. Tym większa ranga ich dokumentowania, a jednocześnie świadome działania w procesie rewaloryzacji opisanych zasobów, co ważne – niepowodujące zatarć historycznych reliktyw cysterskiego dziedzictwa (il. 10).

¹⁵ Nakaz bezwieżowości i zalecenie oszczędnego używania dekoracji plastycznych wpłynęły szczególnie upośledzająco na ukształtowanie elewacji zachodniej w kościołach cysterskich. Są one ubogie przez niemożność stosowania bardziej urozmaiconej kompozycji brył i monotonię nagich powierzchni ściennych [13, s. 11–12].

Il. 10. Współczesna aranżacja wirydarza w Wągrowcu (fot. M. Milecka, 2007)

Fig. 10. Modern arrangement of the cloister in Wągrowiec (photo by M. Milecka, 2007)

this feature of the Cistercian location is still clearly visible in cases of many abbeys. This phenomenon could be explained by the charisma of the Order. A forested valley provided excellent possibilities of hiding from the world. However, history shows that the things that Saint Bernard criticized in Benedictines also became the fate of his Order – the trap of managing property, conducting business with the world, augmenting and enlarging possessions in fact destroyed clear Cistercian rules, which were so symbolically explicit in the oldest spatial arrangements. As far as the gardens are concerned, we have to admit that the first ‘simple’ usable arrangements which could have been highly imperfect in their character, in the course of time were transformed into more decorative complexes that could form a part of even the most remarkable palaces. Liquidation of orders brought an end to the evolution of these systems and landscape transformations. Today, we can admire Cistercian gardens mainly in modern drawings, sometimes finding their real relics in the space. It is extremely important to document them and introduce conscious activities in the process of revalorization of these described resources and at the same time not to blur the historical relics of the Cistercian heritage (Fig. 10).

Translated by
Bogusław Setkiewicz

Bibliografia/References

- [1] Ciołek G., *Ogrody polskie*, Wydawnictwa Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954.
- [2] Majdecki L., *Historia ogrodów. Przemiany formy i konserwacja*, PWN, Warszawa 1981.
- [3] Leroux-Dhuys J.F., *Les abbayes cisterciennes en France et en Europe*, Editions Place des Victoires, Paris 1998.
- [4] Łuzyniecka E., *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubińskiej*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 1995.
- [5] Łuzyniecka E., *Okresy rozwoju architektury cysterskiej na Śląsku*, [w:] A.M. Wyrwa, J. Dobosz (red.), *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000, 514–524.
- [6] Łuzyniecka E., *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubińskie i inne cenobia śląskie*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 2002.
- [7] Łuzyniecka E., Świechowski Z., Kunkel R., *Architektura opactw cysterskich. Małopolskie filie Morimond*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 2008.
- [8] Augustyniak J., *Z badań nad obwodem obronnym cysterskiego opactwa w Sulejowie*, [w:] J. Olczak (red.), *Archaeologia Historica Polona*, t. 5, Wydawnictwo UMK, Toruń 1997, 83–95.

- [9] Augustyniak J., *Rozwój przestrzenny cysterskiego założenia klasztorowego w Sulejowie do końca XVI wieku w świetle badań archeologicznych*, [w:] A.M. Wyrwa, J. Dobosz (red.), *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000, 436–464.
- [10] Augustyniak J., *Cysterskie opactwo w Sulejowie. Rozwój przestrzenny do końca XVI wieku w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1989–2003*, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź 2005.
- [11] Kajzer L., *Kogo deptali Cystersi w Rudach koło Raciborza?*, [w:] J. Olczak (red.), *Archaeologia Historica Polona*, t. 5, Wydawnictwo UMK, Toruń 1997, 97–107.
- [12] Piwek A., *Architektura kościoła pocysterskiego w Oliwie od XII do XX wieku. Świątynia zakonna białych mnichów*, Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin 2006.
- [13] Świechowski Z., *Opactwo cysterskie w Sulejowie*, PWN, Poznań 1954.
- [14] Wyrwa A.M., Strzelczyk J., Kaczmarek K. (red.), *Monasticon Cisterciense Poloniae, Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, t. 1 i 2, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999.
- [15] Milecka M., *Ogrody cystersów w krajobrazie małopolskich opactw filii Morimundu*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009.
- [16] Milecka M., *Średniowieczne dziedzictwo sztuki ogrodowej klasztorów europejskich*, „Hereditas Monasteriorum” 2012, vol. 1, 31–56.
- [17] Opsomer-Halleux C., *The medieval garden and Its Role in Medicine*, [w:] E.B. Macdougall (red.), *Medieval gardens*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Trustees for Harvard University, Washington 1986, 93–113.
- [18] Milecka M., *Zarządzanie wodą w opactwach cysterskich*, [w:] K. Gerlic (red.), *Architektura i technika a zdrowie*, Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice 2008, 143–154.
- [19] Milecka M., *Doliny cysterskie – historia i współczesność*, [w:] D. Chylińska, J. Łach (red.), *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, UW, Wrocław 2010, 63–72.
- [20] Stoffler H.D., *Kräuter aus dem Klostergarten*, Jan Thorbecke Verlag, Stuttgart 2005.
- [21] Kinder T.N., *Cistercian Europe. Architecture of Contemplation*, Grand Rapids, Michigan/Cambridge 2002.
- [22] Milecka M., *Krajobraz opactwa sulejowskiego – historia przekształceń*, [w:] J. Janecki, Z. Borkowski (red.), *Krajobraz i ogród wiejski. Zmienność krajobrazów otwartych*, t. 5, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008, 187–206.
- [23] Kłoczowski J., *Cystersi w Europie Środkowowschodniej wieków średnich*, [w:] A.M. Wyrwa, J. Dobosz (red.), *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000, 27–53.
- [24] Kłoczowski J., *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Świat Książki, Warszawa 2007.
- [25] Machowski M., *Architektura kluniacka i cysterska*, [w:] J. Mrozek i in. (red.), *Sztuka świata*, t. 4, Arkady, Warszawa 2004, 7–29.
- [26] Haushild S., *Das Paradies auf Erden. Die Gärten der Zisterzienser*, Thorbecke, Stuttgart 2007.
- [27] Holeczko A., *Dyskusja*, [w:] E. Chojecka (red.), *Sztuka a natura. Materiały XXXVIII Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki prowadzonej 23–25 listopada 1989 roku w Katowicach*, Oddział Górnośląski Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice 1991, 448–466.

Streszczenie

Program użytkowy cysterskiego klasztoru jest swoistym, przestrzennym wyrazem reguły zakonu. Biali, czy też jak nazywano ich szarzy mnisi, realizowali go, wybierając na budowę swego opactwa miejsce nad rzeką, w otoczeniu lasów i mokradeł, ale o korzystnych warunkach środowiskowych i potencjalnych możliwościach rozwoju gospodarczego. W sposób konsekwentny wkomponowywali w nie swoją zabudowę, którą z czasem w miarę potrzeb rozbudowywali, a otaczające ją środowisko przekształcali. Istotnym elementem cysterskiego zespołu zabudowy klasztornej były dopełniające ją programowo, a pod względem przestrzennym przenikające struktury budowlane – ogrody. Struktura przestrzeni ogrodowych była wynikiem realizacji reguły i choć funkcje podstawowych typów ogrodów aż do czasów kasat utrzymały się, to ich kompozycje, jak też i lokalizacje w obrębie zespołów klasztornych ulegały zmianom, co ściśle wiązało się z wykorzystaniem przestrzeni całego zespołu i poszczególnych obiektów budowlanych, a te niekiedy zmieniały swoje funkcje i formy. W niniejszym artykule przedstawiono podstawowe zasady kompozycji ogrodowych, prezentując pokrótce typy ogrodów, jakie istniały w klasztorach cysterskich. Odniesiono się także do obowiązującej nadal literatury dotyczącej średniowiecznego dziedzictwa ogrodowego w cysterskich klasztorach i poruszono problem ochrony autentyczności związanej z działalnością *stricte* cysterską. Nie można zapominać, że ewolucja opisywanych zespołów trwa, a istniejące domy klasztorne cystersów i innych zgromadzeń w miarę swoich potrzeb tworzą na bazie dawnych zespołów ogrody współczesne, które to często nie mają wiele wspólnego z dawnymi kompozycjami. Dziś przeważnie są to po prostu tereny wypoczynku, nierzadko z wkomponowanymi w układy zieleni obiektami sportu i rekreacji, ale także elementami dekoracyjnymi całkowicie obcymi cysterskiej tradycji. Niezwykle ważne jest, aby przy całej atrakcyjności tych „nowości” założenia klasztorne, w których obrębie istnieją relikty ogrodów, przenosiły do przyszłości dawną tradycję ogrodu klasztorowego, który co prawda pod względem funkcjonalno-kompozycyjnym wciąż ewoluował, ale przez wieki był ważnym nośnikiem treści symbolicznych i przekazu religijnego, a ponadto istotnym dokumentem poziomu życia, wiedzy, a przede wszystkim stosunku człowieka do przyrody.

Słowa kluczowe: opactwo, cystersi, ogrody klasztorne, krajobraz

Abstract

A usable plan of the Cistercian monastery constitutes a specific spatial expression of the Rule of the Order. The White or the so called grey monks carried out this plan by choosing a place to build their abbey by a river, surrounded by forests and wetlands, but characterised by good environmental conditions and potential possibilities of economic development. They consequently built their development into nature, which they extended as necessary and thus transformed the surrounding environment. A significant element of a Cistercian monastery development complex was constituted by gardens – building structures that complemented the development as regards its program and simultaneously permeated its space. The structure of garden spaces was an effect of implementing the Rule and although functions of the basic types of gardens were maintained until the times of dissolution of orders, their arrangements and locations within the monastery complexes underwent changes which was strictly connected with the usage of the entire complex space and its particular buildings and these, in turn, at times changed their functions and forms. This article was aimed at presenting the basic principles of garden arrangements and specifying briefly types of gardens that existed in Cistercian monasteries. It also included references to the still vital literature of the mediaeval garden heritage of Cistercian monasteries and a discussion of the problem of protecting the original connected with strictly Cistercian activities. We must bear in mind the fact that the evolution of the discussed complexes takes places all the time and the existing Cistercian and other orders monastery houses create modern gardens on the base of the former complexes, in accordance with their present needs, which frequently have little in common with the old arrangements. Today these places are quite often simply relaxation areas with numerous sport and recreation facilities built into green arrangements and other decorative components that are totally alien to the Cistercian tradition. With all the attractiveness of these ‘novelties’, it is extremely important that the monastery complexes within which the garden relics are preserved could transfer into the future the old traditions of the monastery garden that underwent a constant evolution as regards its functions and arrangement, but nonetheless throughout centuries was an important medium of symbolic content and religious aspects of life and moreover it constituted a significant record documenting the level of life, knowledge and first of all an attitude of man towards nature.

Key words: abbey, Cistercians, monastery gardens, landscape

Opactwo cystersów w Wąchocku,
głowica kolumny w kapitularku (fot. E. Łużyniecka)
Cistercian Abbey in Wąchock, the column head
in the chapterhouse (photo by E. Łużyniecka)